

Г.ДӘҲЛЕТОВА ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ТЕНЕҮЛЕРДИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ

Ш.А.Жолымбетова – таяныш докторант

Әжсинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: стилистика, лексика, ўхшатиш, шеърят, бадий курол.

Ключевые слова: стилистика, лексика, сравнение, поэзия, художественное средство.

Key words: stylistics, lexicon, simile, poetry, expressive unit.

Хәр кандай шығарманың көркемлик қунын бахалаўда ондағы қолланылған көркемлеў қуралларының көркемлеў хызметин, олардың шығарма пүтинлигинде тутқан орнын үйрениў де айрықша әҳмийетке ийе. Көркемлеў қураллары әдебияттаныў илиминде «Көркемлеў қураллары», «сүўретлеў қураллары», «троплар» деп те жүритиледи. Шығыс классикалық әдебиятында «мажозлар» деген атама менен қолланылады. Шығарма формасын изертлеўде көркемлеў қураллары хәм усылларының мазмунға қатнасын да анализлеў зәрүрлиги туўылады. «Тек гана поэзияда фигуралар хәм троплардың жәрдеминде сөздің ишки формасы пайда этиледи» деп, жазады рус илимпазы А.Потебня троплардың шығармадағы әҳмийети туўралы [1:24]. Троплар сөйлеў тили байлығының хәм көркем дөретиўшиликтиң дереги есапланады.

Көркем әдебиятта троптың метафора, метонимия, синекдоха, аллегория, литота, гипербола, символ, жанландырыў х.т.басқа түрлери қолланылады. Көркем сөз ийелери турмыс ҳақыйқатлығын көркем ҳақыйқатлыққа айландырыўда көркемлеў қуралларынан да өнимли пайдаланады. Көркемлеў қуралларының жәрдеминде шығарманың эмоционал-эстетикалық тәсиршеңлиги тәмийинленеди. Бир дөретиўши өз шығармасында терең философиялық пикирлеў күши менен, екінши дөретиўши сезимлерге сығасқан лиризми менен, және бири көркемлеў қуралларынан шебер пайдаланып, образлы көринислер сызыў арқалы оқыўшылар қалбине жол табады. Троплар ямаса көркемлеў қуралларын көркемликке ерисиў мәксетинде орынлы қоллана билиў жазыўшы шайырлардан өзине тән излениўшилиқ, шеберлик талап етеди.

Көркемлеў қураллары шығармада көркемлеў хызметин атқарыў менен бирге шығарма идеясын конкретлестириў, айдынластырыў ўазыпасын да атқарады. Шығармада турмыстың реал сәўлелениўи, характерлердің типиклестирилиўи, шығарманың эстетикалық тәсиршеңлиги, мазмун хәм форма бирлиги көркемлеў қуралларының шебер пайдаланылыўына да байланыслы болып есапланады.

Көркем шығармада сөз туўра яки аўыспалы мәниде қолланылады. Егер шығарма тилинде сөз туўра мәнисинде емес, ал аўыспалы мәниде қолланылған болса ол көркемлеў куралы, ямаса троп есапланады.

Көркем әдебиятта, соның ишинде, поэзияда троплар көп қолланылады. Поэзияда тез-тез ушырасып туратуғын гүл, бүлбил, күн, түн, ай сыяқлы дәстүрий поэтикалық образлар негизинде троплар хызметин атқарады. «Еки предмет яки ҳәдийсени салыстырыў, уксатыў тропларға тийкар етип алынады. Предмет яки ўақыя-хәдийселерди айқын сәўлелендириў ушын оған басқа бир предмет, яки ўақыяның белгиси көшириледи, уксатылады» деп жазады өзбек илимпазы Р.Қўнғуров [2:152].

Фольклорда да, жазба әдебиятта да ең өнимли қолланылатуғын көркемлеў қуралларының бири – теңеўлер болып есапланады. Көркем шығармада бир зат яки қубылысты екінши бир зат яки қубылыс пенен салыстырып сүўретлеў теңеў деп аталады. Теңеўлер жәрдеминде ой-пикирдің образлығы, эстетикалық тәсиршеңлиги тәмийинленеди. «Теңеў – троптың әпиўайы, дәслепки түри болып есапланады» деп жазады П.Нажимов [3:5]. Бунда екінши бир нәрсениң

белгилериниң жәрдеминде басқа биреўиниң белгилерин анықлаў мәксетинде еки қубылыс жакынластырылады. Теңеў күтә әйемги заманлардан бери халықлардың аўызеки хәм жазба әдебиятында ислетилип киятырған сүўретлеў куралы. Ол халықтың күнделикли сөйлеў тилинде де жүдә жийи қолланылады. Көркем сөз ийелери теңеўди өзи сүўретлеп отырған нәрсени анық сәўлелендириў, пикир хәм ойларын оқыўшыға тез аңлатыў, хәдийсе яки ўақыяларға болған мүнәсибетин билдириў куралы сыпатында қолланады.

Теңеўлердің тийкарғы бөлими қарақалпақ дәстанларында қахарманлар образын жаратыў ушын қолланылады. Қарақалпақ дәстанларының образларының характерлиги хәм оригиналығы ең дәслеп халықтың өз даналығы менен дүзилген теңеўлерди пайдаланыў жолы менен ерисиледи. Дәстанларда ҳаял-қызлар образын жаратыўда «он төрттен туўған айдай», «тал шыбықтай буралған», «Моллаға барсаң қәлем бар, қәлемди көр де қасын көр» сыяқлы, ал қахарманлық эпостың ядросын курайтуғын жекпе-жек ямаса батырдың саўашы қусаған эпизодларды бериў ушын «текедейин тирести», «қошқардайын дүгисти», «қораздайын жулысты» т.б. дәстүрий теңеўлер қолланылады.

Шайыр Г.Дәўлетова поэзиясы да теңеўлерге жүдә бай. Онда халық тилинде қолланылатуғын, фольклорлық дөретпелерде ушырасатуғын дәстүрий теңеўлерди де, классик шайырлар, сондай-ақ түркий тиллес халықлар классиклери шығармаларында ушырасатуғын теңеўлерди де, шайырдың жеке стилине тән индивидуал теңеўлерди де ушыратамыз. Мәселен,

Суўсыз шөпиркеген гүлдей соларман («Және бәхәр келди», 23-бет).

Рәўшан айым айдай қыз,
Қәлем қасы жайдай қыз,
Ишсең мийриң кандырған,
Мөлдир суўлы сайдай қыз («Ақлық көрдим - ай көрдим», 74-бет).

Сүп-сүйкимли айдай қыз,
Аты-заты сайдай қыз,
Шығармайды шатағын,
Жипек минез, майдай қыз («Ақлығым Тумарисаға», 78-бет).

Жұлдыздай жанып көзлериң («Иним Сәрсенбайға», 148-бет).

Ийилип турғайсаң күндей күлимлеп («Шымылдығың шырағың», 100-бет).

Қуяштай эзиз көргенмен («Әке – саялы байтерек», 135-бет).

Кирпиғи тебендей, куралай көзли («Ана налышы», 96-бет).

Тебендей кирпиғиң турды дизилип («Қарамық көзим», 103-бет).

Қос бурым таўланған талдай қәўметлим («Сәрўи бойлыма», 29-бет).

Бул мысаллардың бириншисинде «гүлдей, айдай, күндей, қуяштай, жұлдыздай», – халық поэзиясында гезлесетуғын дәстүрий теңеўлер, ал екіншисиндеги «қасы жайдай, кирпиғи тебендей, талдай» теңеўлери – түркий тиллес халықлар әдебияты классиклери поэзиясында жийи қолланылатуғын теңеў болып есапланады.

Сондай-ақ шайыр шығармаларында күнделикли турмыста жийи қолланылатуғын төмендегидей дәстүрий теңеўлерди ушыратамыз:

Мехир көрип, дәрья киби толқыдым («Гүзги толғаныслар», 3-бет).

Кеўлиң толқып, *дәрйа киби* тасады («Төртликлер», 34-бет).

Кең дәрйадай кеўилиңе саласаң («Тырнарлар кайтқанда», 66-бет).

Кең даладай кеўилиңе саласаң («Ана налышы», 97-бет).

Асқартаўдай арқа сүйеп келген ол,
Эрманы айланыў емес тулыңа («Жор болады, өз кәдириң билгенлер», 86-бет).

Гейде пөстек қақсаң *гүлдирмамадай* («Әжаға», 14-бет).

Таўдай толқынларда жүздим дегени,
Аңыз аңлы бир китаптан оқыған («Қырға қаңтарыўлы қайық қасында», 48-бет).

Көринсеңиз *таў сыяқлы* ауылдан («Қакра үй», 92-бет).

Пал ҳәрредей тынным таппай жортасаң («Балалықты сағынып», 65-бет).

Нандай әдиўледин намыс-арынды («Жийенбай әжаға», 134-бет).

Ана жердей көтересең барлығын («Тырнарлар кайтқанда», 67-бет).

Жылдырымдай желип қоңыр гүз келер («Гүзги толғаныслар», 3-бет).

Көзлериме көринесең *бийиктей*,
Биреўлерге үйип қойған *күйиктей* («Қаратаў», 7-бет).

Шийрин-шекер сөзлери,
Шақмақ қаңтқа усаған («Ақлық көрдим - ай көрдим», 74-бет).

Қара шашы *мақпалдай* («Ақлығым Тумарисаға», 79-бет).

Жүрегиме жақын болып қалғансыз,
Гәҳи ашық, гәҳи бултлы аспандай («Ыразы болың, анажан», 111-бет).

Пәлектің астында жатқан қаўындай («Шер толқытқан шежирели Шахаман», 121-бет).

Бунда «дәрйадай, даладай, таўдай, пал ҳәрредей» теңеўлери халықтың сөйлеу тилинде қолланылатуғын теңеўлер болғаны менен, шайыр тәрәпинен оған үлкен мәни жүкленип, қосықтың көркемлігін тәмийинлеуге хызмет еткен.

Хәрқандай тилде теңеуі ушын эталон сыпатында зоним фитоним атамалары алынады. Буның тийкарғы себеплеринен бири – адамзаттың тиришилиги, турмыс тәризи тәбият пенен, хайўанат хәм өсимлик дүньясы менен тиккелей байланыслы.

Г.Дәўлетова шығармаларында көбинесе ат сөзи менен байланыслы теңеўлер жийи қолланылған. Бул шайырдың туўылып өскен жери, өзи жасаған аймақтағы инсанлардың кәсип-қәри менен тиккелей байланыслы. Мәселен,

Ол хәм *арғымақтай* зуўлап баратыр («Өмирди мен ашықлардай сүйемен», 152-бет).

Жаслықта сезбеппиз, *тайдай* таласып («Әжаға», 15-бет).

Дослар қайда *тайдай* киснеп тебискен («Балалықты сағынып», 64-бет).

Ұақыт *жүйрик аттай* желип баратыр («Зор болады, өз кәдириң билгенлер», 87-бет).

Ақлықлар жүр *тай қулаңдай* тебисип («Ана налышы», 97-бет).

Тулардайын суўлығында суў ишкен («Ыразы болың, анажан», 111-бет).

Тай қулындай тайын турған хұр қызы («Шер толқытқан шежирели Шахаман», 121-бет).

Тай қулындай хызметіңе тайынман («Шер толқытқан шежирели Шахаман», 121-бет).

Жейран жүрис, сахыпжамал бармақта («Таныс сүүрет», 132-бет).

Оның дәрәтиўшилигинде қолланылған теңеўлер арасында «нардай» теңеуі айрықша орынды ийелейди.

Бул троп бирнеше орынларда қолланылған болып, ол көбинесе «шаңарақ машқаласын мойнына алған ер адам» мәнісін аңлатыу ушын жумсалған:

Нардай тартып киятырсаң көшинди («Асаматдинге», 131-бет).

Өркеш-өркеш нардай шөгип жатырған («Қара таў», 6-бет).

Сондай-ақ «эрўанадай» теңеуін де ушыратамыз: *Эрўанадай* мәргияң өз алдына,
Перзентлериң айланады *ийиктей*,
Қараўим, қарашығым, Қаратаў («Қара таў», 7-бет).
Шайыр поэзиясында дүньяны түлкіге теңеу жағдайы жийи ушырасады:

Байқағаным, дүнья- қызыл *түлкідей* («Рубайылар», 11-бет).

Дүнья кубымалы *қызыл түлкідей* («Ана налышы», 97-бет).

Сондай-ақ, пил, жәйран, балық сөзлери эталон болып келген теңеулер де қолланылған:

Баласы изинде *асыранды пилдей*,
Жипсиз байланғанын сезип қаласаң («Ана налышы», 96-бет).

Қарамық көз, *жәйран жүрис* («Сағынаман», 31-бет).
Балықтайман қырда қалып демиккен («Және бәхәр келди», 23-бет).

Тек ғана хайўан атамалары емес, хәр қыйлы қус атамалары да эталон болып келген. Бундай теңеулер көбинесе қыз баланы, оның тәғдириң сыпатлау ушын хызмет еткен. Мәселен:

Қатара қыз *қарлығаштай* дизилген («Ыразы болың, анажан», 111-бет).

Қарлығашқа мезгер екен қыз бала («Хәўжар-ай», 139-бет).

Кийели қустай қанатлап,
Жылына бир-ақ барарман («Қарлығаш келсе», 141-бет).

Қыз баланың өз үйіне мийман екени, бой жеткеннен соң «уясынан ушып кеткен қарлығаш палапанындай» өзге үйге келин болып кетіуі «Қарлығаш» қусы арқалы көркем түрде сүүретленген. Ал соңғы мысалдағы «кийели қустай» теңеуі арқалы шайыр қарлығаш қус хәр жылы уя салыу ушын үйге келиуі, қыз баланың төркиніне келиуі менен салыстырылып, қосықтың тәсіршенлігін еле де арттырған.

Ашықлардың ишки кеўіл-кеширмелери, олардың руўхый халаты да қус образы арқалы сүүретленеди:

Қустай қанат қағынаман («Сағынаман», 31-бет).
Серхош *бұлбил киби* сазы екенсең («Мухаббат», 54-бет).

Қанаты қайрылған қустайман сенсиз («Көринбес», 19-бет).

Г.Дәўлетова дәрәтиўшилигиниң өзіне тән өзгешелигі сонда, онда хаял-қызлар орайлық орынды ийелейди. Топламларына қойылған атамалар да пикиримиздің дәлилий бола алады. Хаял гөззаллығы, оның кәдір-қымбаты, қызлық дәўири, келин сыпатындағы хәм өмирлик жолдас ретіндегі орны, аналық бахыты – булардың барлығы оның қосықларының негизин қурайды десек кәтелеспеймиз. Бундай сыпатларды беріуде шайыр тәрәпинен хәр қыйлы теңеулер қолланылған:

Қулласы, Г.Дәўлетова шығармаларында қолланылған теңеулерді үйреніу нәтижесінде төмендегіше жуўмаққа келдик:

1. Шайыр шығармаларында халық тилинде, фольклорлық дәрәтпелерде қолланылып киятырған теңеулерден де өнімлі пайдаланылған.

2. Сондай-ақ автордың жеке стилине тән индивидуал теңеулер де ушырасады.

3. Айырым қосық жуўмақлары, хәтеки пүтин бир дәрәтпе толығы менен теңеулерден қуралған болып, оларды ажыратып алып қарамастан, тутас түрде анализлеу арқалы шайыр шеберлігі анықланады.

Әдебиетлар

1. Потебня А.А. Из записи по теории словестности. - Харьков: 1905.
2. Нажимов П. А. Қарақалпақ тилинде теңеулер. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 2014.
3. Кунгуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. - Тошкент: 1977.
4. Давлетова Г. Қалбимдеги естелик. - Нөкис: «Қарақалпақстан». 2017
5. Dáwletova G. Qiz taxtim. Qosıqlar. - Tashkent: 2009.
6. Nzammatdinova D. Qaraqalpaq xalıq dástanlarında qaharmanlardı táriyplewde qollanılátuǵın turaqlı teńewler. Qaraqalpaq filologiyasınıń máseleleri: Ilimiy seminar materialları. - Nókis: 2019.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Г.Давлетова шеърятда ўхшатишларнинг қўлланилиши ҳақида сўз юритилади. Уларнинг услубий ўзига хос хусусиятлари ўрганилган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются особенности использования сравнения в творчестве Г.Давлетовой, определяется стилистические функции, изучается стилистические особенности функциональных свойств.

SUMMARY. The article discusses the problems of using simile in G.Davletova wok, and determined their stylistic it is functional regularities.

К ВОПРОСУ О РАЗЛИЧИИ ДУБЛЕТОВ И СИНОНИМОВ

Г.А.Каллибекова – кандидат педагогических наук, доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени А.Жинияза

Таянч сўзлар: муғлақ синонимлар, аниқ синонимлар, синонимлар, квази-синонимлар.

Ключевые слова: абсолютные синонимы, точные синонимы, синонимы, квазисинонимы.

Key words: absolute synonyms, exact synonyms, synonyms, quasi-synonyms.

Отношения синонимии - это всегда отношения различий при большей степени общности. Однако, что значит большая степень общности? От чего зависит степень близости сходных значений?

В решении этих вопросов предлагались различные точки зрения. Одна из них уклоняет решение этого вопроса к тождественности или близости обозначаемых синонимами понятий, «Если понятия, отражаемые словами, тождественны, но отражаются с разных сторон, имеет место синонимия, «абсолютные синонимы», «точные синонимы», «синонимы», «квазисинонимы», если близкие родовидовые и «видовые» отношения, «далекие» [1], но сопоставимые (противоположные) – «антонимия», и т.д.

Такой подход решает проблему синонимии только в общем виде, так как здесь не предлагается никакой методики определения тождественности, близости или сопоставимости понятий. Объяснение синонимов в этом духе нерусским учащимся будет очень затруднено или даже совсем нереализовано.

Совсем другую методику определения синонимов, в отличие от других близких по смыслу слов, предлагает С.Г.Бережан: «Если представить семантическую структуру в виде набора лексико-семантических вариантов, то синонимами окажутся лишь те близкие по смыслу лексические единицы концептуального поля, которые обладают в качестве общего множителя хотя бы одним лексико-семантическим вариантом. Под синонимией, следовательно, надо понимать, не смысловое совпадение целых слов, значения которых не представляют собой мельчайших семантических единиц, а именно полное тождество отдельных структурных элементов их значений» [2].

Это - необходимое и достаточное условие для признания двух (и более) слов синонимами. При его отсутствии о синонимах не может быть речи, сколь угодно близкими не являлись бы слова с точки зрения интуитивного восприятия их смыслового сходства. Предложенный выше критерий синонимичности лексических элементов является только отчасти формальным, но зато вполне материальным основанием определения синонимичных слов». Нетрудно заметить, что С.Г.Бережан предлагает методику определения синонимии лишь полисемантических слов, справедливо утверждая, что при изучении синонимов необходимо сопоставлять не слова в целом с другими словами, а слова в тех значениях, которые являются общими для них. Иными словами, высказывается мысль, что предельной единицей семасиологического уровня является лексико-семантический вариант слова, который и лежит в основе синонимических отношений. Все это верно, однако поставленный нами вопрос об отличии

синонимических отношений от смежных (или близких) типов семантических отношений (дублетов, родовидовых отношений, антонимов и т. п.) остается по-прежнему нерешенным.

Степень близости сходных значений, принимаемых в качестве синонимичных, предлагалось решить на основе компонентного анализа. Методика определения синонимических значений в этом случае связывается непосредственно с анализом семантических полей (лексико-семантических групп). Изучение семантических полей, которое и является одной из главных задач лексической семантики, ставится на основе семного (компонентного) анализа. «То или иное семантическое поле идентифицируется по какому-либо одному достаточно широкому семантическому компоненту или семе, например, в основе семантического поля глаголов **движения** лежит сема «**двигаться**» [3]. Это довольно большая группа слов: **шевелиться, ерзать, перемещаться, ходить, лететь, летать, мчаться, брести, плестись** и т. д.

Все эти довольно разнообразные глаголы объединяются, однако, общей семой «двигаться». Если далее выделить следующую группу слов, идентифицируемую на основе более узкой семы «перемещаться», то отпадут глаголы **шевелиться, ерзать** (они указывают на движение на месте и не содержат семы передвижения), но останутся все другие глаголы. Подобную работу можно делать до тех пор, пока будут исчислены все семы значений, составляющих в совокупности выше упомянутое поле слов. На определенном этапе разбиения поля появятся собственно синонимические ряды (группы), например, **идти - шагать - маршировать - брести - тащиться - плестись**. Синонимические группы - это такие ряды слов (словоформ), которые тождественны по всем лексическим и грамматическим семам, свойственным доминанте данной группы. При этом доминанту всей группы составляет единица, минимальная по составу сем. Возьмём, например, глагол **идти** в контексте **человек идёт**. Его семный состав представляет собой следующий набор сем: «**передвигаться**», «**в одном направлении**», «**посредством ног**», «**при постоянном контакте с опорой передвижения**» (в отличие от глагола **бежать**). По отношению к данному синонимическому ряду все семы глагола **идти** являются идентифицирующими, они повторяются во всех единицах синонимического ряда. Кроме идентифицирующих сем, члены синонимического ряда (кроме доминанты) могут иметь также дифференцирующие семы, например, «медленно, без цели» у глагола «**брести**», или «медленно, с трудом» у глаголов **защиться** и **плестись**, или «чеканным шагом» у глагола **маршировать** и т. д.